

Kirkelige Forhold paa Samsø i ældre Tid

Af Forstander **F. Elle Jensen.**

Man kan ikke paastaa, at Biskopperne i Aarhus i ældre Tid har taget sig deres Tilsynspligt overfor Samsø særlig højtideligt; thi mens de ellers normalt visiterede i deres Herreder omtrent hvert 4. Aar, var det kun 4 Gange i alt, de i det 18. Aarhundrede besøgte Øen. Grunden var naturligvis de Besværligheder, som i en Tid uden fast Rutefart var forbundet med Hen- og Tilbage- rejsen, der jo ligeledes i høj Grad var afhængig af Vind og Vejr, saa det var vanskeligt forud at lægge en fast Plan for Turen og senere overholde den. Formodentlig har Bisperne betragtet en Færd til Samsø som en helt lille Udenlandsrejse, hvis Ulemper var saa store, at de fritog dem for at visitere derovre paa samme Maade som i de øvrige Dele af Stiftet.

Biskop *Braem* (1691—1713) var der i Aaret 1706, men der foreligger ikke nogen Optegnelser fra hans Haand om hans Syn paa Øens Præster og Menigheder. Saa gik der ikke mindre end 41 Aar, før den næste Tilsynsmand viste sig. Det var *P. Jacobsen Hygom* (1738—64), der 1747 vovede sig afsted, og da hans Indberetning til Kirkekollegiet i København er bevaret, faar vi derigennem et interessant Indblik i, hvordan Menighedstilstandene paa Øen, set med en fuldblods Pietists Øjne, artede sig.¹⁾

Han begyndte i Kolby, hvor Præsten, Mag. *Johannes Rehling* (1736—49) holdt en opbyggelig Prædiken og fik det Skudsmaal, at han i alt sit Væsen viste sig som en retsindig Kristi Tjener. Ungdommen syntes i det hele vel undervist, hvortil bl. a. bidrog, at Grevskabet forlængst havde oprettet Skoler i hvert Sogn og

¹⁾ Biskoppernes Visitatsrelationer (Rigsarkivet).

baade indrettet dem saa godt og lønnet Skoleholderne saadan, at det var muligt at faa duelige „Subjekter“ til Gerningen. Her paa Stedet havde man en skikkelig Studiosus.

I Tranebjerg var Sønderjyden *Niels Hass* (fra Tønder) Præst 1720—52. Han havde i sine unge Aar studeret baade i København og i Wittenberg, og ogsaa hans Prædiken vandt Biskoppens Bifald. Den blev holdt, siger han, med ugemen Veltalenhed og vandt Genklang i Tilhørernes Hjerter, saa de paahørte den med særdeles „Attention“ og Andagt, og det var klart, at han længe havde arbejdet trolig og ikke uden Velsignelse i sin Menighed. De unge svarede ved Overhøringen med Forstand og Færdighed, saa det syntes, at man her havde Lyst til Guds Riges Kundskab, og at der var Haab om, at dette ved hans Naade i alt Fald hos nogle maatte bære Frugt i en sand Oplysning og Hjerternes Forandring. Der var 3 Skoler og gode Skoleholdere i Sognet, men Degnen var svagelig og maatte have en Substitut.

Mindre tilfreds var Hygom aabenbart med Provst *Eberhard Friis* i Besser-Onsbjerg (1741—48), thi om hans Prædiken hedder det kun, at den var ganske grundig og opbyggelig og fremfortes med gode og velanstændige udvortes Gaver — det sidste lyder jo ikke saa godt. Alligevel var der baade hos gamle og unge en forunderlig Agtsomhed i at høre og Duelighed i at svare. Om Degnen, der samtidig var Kapellan, siges, at han i Liv og Embedsførelse er ustraffelig. Han hed *Otto Luja* (1746—76).

Derimod roses Præsten i Nordby, *Jesper Clausen* (1731—52), der holdt en meget eftertænksom Prædiken, som en Mand, der under stor legemlig Skrøbelighed var brændende i Aanden, be-naadet med en retfærdig og opbyggelig Lærers (Præsts) alle gode Egenskaber, og hvis Gerning viste sig at bære Frugt baade hos gamle og unge.

Om sine Indtryk af Forholdene paa Samsø — hvor han iøvrigt i 12 Dage blev opholdt af Modvind — skriver Hygom sammenfattende, at det overalt med Sandhed kan siges, at dette „Lands“ Indbyggere ligesom *Berøerne*²⁾ er af en bedre Menne-skeart end almindeligt paa andre Steder, saa man ikke uden Glæde og Fornøjelse kan forrette sit Embede blandt dem. Nogen

²⁾ Et Folk i det gamle Grækenland.

pietistisk Vækkelse synes der ikke at have været, men saa udpræget en Partimand Biskoppen ellers var, har han dog været i Stand til ogsaa at vurdere Ikke-Pietisters nidkære Arbejde, deraf de rosende Ord om et Par af Præsterne og deres Gerning. Den eneste af dem, der maaske har været noget paavirket af Pietismen, er Jesper Clausen, som blev theologisk Kandidat 1728, da Bevægelsen for Alvor begyndte at gøre sig gældende i København. Hans Skifte viser, at han har ejet en Del Bøger af Spener.³⁾ Senere synes hans Færd imidlertid ikke at tyde paa, at han har været meget præget af den.

1780 var Biskop *Jørgen Hee* (1777—88) paa Visitats. ⁴⁾ Han blev d. 28. Maj afhentet i Aarhus af Øens eneste Jagt, der ellers blev anvendt til Transporter af enhver Art, og af den i Løbet af godt 6½ Time sejlet til Langør, hvor den ankrede op, fordi den ikke kunde gaa helt ind til Land. Passagererne maatte derfor stige om i en mindre Baad, der imidlertid heller ikke kunde gaa helt ind, da der ingen Anløbsbro fandtes, men kun laa nogle løse Sten, som de rejsende maatte balancere henover for at naa ind paa Stranden. Her holdt der en Vogn fra Provst *Evens* (1765—93), der kørte Biskoppen til Besser.

I de følgende Dage besøgte Biskoppen derefter Menighederne paa Samsø. Han begyndte i Besser-Onsbjerg⁵⁾, hvor han var særdeles vel tilfreds med Forholdene; kun undrede han sig højlig over, at der ikke var nogen Kirkeklokke i Hovedsognet, uagtet Trækonstruktionen i Taarnet udviste, at der skulde have været to. Ved en nærmere Undersøgelse af Sagen kom det frem, at saadan havde det været i hele 34 Aar; hvornaar og hvorledes den ene var forsvundet, kunde ingen oplyse noget om, den anden derimod var revnet, da man 1746 ringede over Kong Christian VI, og ganske vist bagefter blevet sendt til København til Reparation, men siden havde ingen hørt noget til den. Ikke desto mindre havde man i den forløbne Tid klaret sig helt godt uden den, da Provst *Evens*, der altid plejede at møde paa Klokkeslet til de

³⁾ Gejstl. Skifteprot. f. Samsø 1781 (Landsark., Viborg).

⁴⁾ Aarhus Bispeark: Rev. 8—140, 39 (Landsark., Viborg).

⁵⁾ Onsbjerg var til 1867 Anneks til Besser.

kirkelige forretninger, efterhaanden ogsaa havde faaet Menigheden vænnet til at møde, naar den skulde, saa Ulemperne var mindre, end man skulde have ventet! Biskoppen kunde naturligvis ikke tage Hensyn hertil, men forlangte, at Grevskabet Samsø, der som Ejer af Øens Kirker havde Pligt til for Tienden at holde Inventaret vedlige, skulde anskaffe nye Klokker; skete det ikke, vilde Sagen eventuelt blive forelagt Kongen. At Biskop Hygom ikke har omtalt den manglende Klokke, skyldes antagelig, at den paa dette Tidspunkt ventedes tilbage til Besser fra København.

I Kolby fik Degnen Hvalsøe det bedste Skudsmaal af Provst Evens for sin Flid med Ungdommen saavel i som udenfor Skolen, og Biskoppen kunde derfor kun bede ham fortsætte paa samme Maade. Mindre fornøjet var han derimod med Præsten, *Bertel Wederkinch* (1776—86), der katekiserede daarligt, og hvis Prædiken over Rom. 15, 4 han heller ikke syntes om. Han fik i den Anledning en alvorlig Formaning til at tage sig bedre af de unge og drage Omsorg for, at de virkelig lærte at forstaa deres Børnelærdom, saa de ikke nøjedes med at blive hængende i det døde Bogstav og mente, at det var nok at kunne opremse Forklaringens Ord. *Wederkinch* takkede for denne Anvisning (!) og lovede at rette sig efter den, „hvortil Gud give ham baade Lykke og Naade, at hans Forfremmelse maa være aabenbar i alle Ting. 1. Tim. 4, 15.“

Den i Biskop Hygoms Visitatsrelationer tidligere omtalte Jesper Clausen i Kolby var 1752 blevet forflyttet til Tranebjerg. Han var nu 79 Aar gammel og ikke mere i Stand til at tage sig af sit Embede, men Provst Evens sagde, at han havde været en baade flittig og indsigtfuld Embedsmand. Det gør derfor et lidt underligt Indtryk at høre, at hvad han siden mest mindedes for, var sin Lyst til Smederi, og at han forhuggede sin Have og lod Præstegaarden forfalde — noget, der egentlig ikke tyder paa, at han var grebet af Pietismens Tanker. Nu bestyrede hans Søn og Kapellan *Hans Winther Clausen*⁶⁾ Kaldet for ham og gjorde

⁶⁾ Wiberg: D. Præstehist. III. S. 375. Hans Winther Clausen blev 1784 Kapellan i Skorup, 1785 Sognepræst paa Anholt og 1786 i Nordby († 1792). Ogsaa han havde som sin Fader en Passion: Han optraadte som Doktor og Dyr læge.

det til Biskoppens nogenlunde Tilfredshed. Men han havde ingen Udsigt til at kunne blive sin Faders Eftermand, da en Kandidat *Henckel*, Broder til Grevskabets Godsforvalter, allerede 1771 havde faaet Løfte paa Embedet. 1779 blev han Kapellan paa Stedet og Sognepræst 2 Aar efter ved Clausens Død.⁷⁾

Biskoppen maa ikke have befundet sig vel i den slet vedligeholdte Præstegaard, thi han noterer, at han rejste bort paa selve Visitatsdagen.

I Nordby var der mange unge til Stede i Kirken, men til Biskoppens store Forundring og Fortrydelse var det næsten umuligt at faa dem til at svare et eneste Ord paa hans Spørgsmaal, hvor megen Umage han end gjorde sig for at faa dem dertil, og de var ganske uimodtagelige baade for hans Bønner og Irettesættelser. Provsten erklærede imidlertid, at Sognepræsten, *Andr. Kragh* (1778—86), var ganske uskyldig heri, og Kragh selv forsikrede, at der var adskillige af de unge, der havde udmærkede Kundskaber, men at „et særdeles Væsen hos disse Insulaner (Øboer) i Almindelighed udmærker Nordby Menighed, som og ligger langt adskilt fra de andre Sogne, især tillige med en daarlig Frygt og Undseelse, da der i 33 Aar ikke har været nogen Bisp paa Øen.“ Hee formanede dem da om at bruge Mund og Mæle i rette Tid og navnlig naar det gjaldt deres Menigheds Opbyggelse, ligesom han bad Præsten at faa Degnen til at vænne Ungdommen til at svare tydeligt saavel i Skolen som i Kirken.

Kirkernes Tilstand fandt Biskoppen nogenlunde — hvad man med en Smule Kendskab til hine Tiders Forhold utvivlsomt maa fortolke derhen, at de var temmelig forfaldne. Dog paatalte han visse Mangler i Tranebjerg og Nordby, og Forvalter *Henckel* lovede straks, at de skulde blive udbedret allerede samme Sommer.

Til sidst giver Biskoppen paa Grundlag af Samtaler med Præsterne en Karakteristik af Samsingerne, idet han fremhæver, at de modsat Folk mange andre Steder udmærker sig ved Arbejdssomhed, Ædruelighed, indbyrdes Hjælpsomhed og flittig Kirkegang; ej heller er de saa raa i deres Mund og ikke hengivet til

⁷⁾ Joh. Fr. Henckel var blevet Kandidat 1765 med Karakteren non.

Slagsmaal, selv naar de kommer til Gilder. Disse slutter Kl. 10. „Den gode Gud lade deslige og andre Laster fremdeles være og blive ubekendte og uønskede iblandt dem, at Ære maa bo i Landet, Miskundhed og Sandhed møde hinanden etc.“ Ps. 85, 10—11.

Saa gik der atter 14 Aar, før den næste Biskop viste sig (1794). Det var Dr. theol. *H. F. Janson* (1788—1805). Han var en mild og venlig Tilsynsførende, der gerne vilde se alt fra den lyseste Side, hvilket i høj Grad præger hans Visitatsoptegnelser,⁸⁾ saa hans Bedømmelse af de faktiske Forhold maa modtages med en vis Varsomhed.

Han begyndte i Besser, hvor Provst *Wellejus*, tidligere i Herlufsholm, 1793 havde afløst den gamle Evens. Selv var han heller ikke ung mere, ca. 74 Aar, men fuld af Arbejdslyst, siger Biskoppen, der dog fandt, at hans Prædiken, der ellers var godt holdt, var lovlig bred, ligesom der kunde indvendes et og andet mod Dispositionen i den, men han katekiserede udmærket og viste herunder megen Øvelse deri. Som Medhjælper havde han en residerende Kapellan, *Jens Amdisen* (1793—97), „ganske duelig og velsindet“ og en dygtig Katekisor. Han var ogsaa Degn, men holdt for en ringe Betaling en Substitut til at lede Sungen. Janson mente, at denne Tilstand burde rettes ved næste Præsteskifte, da Embedets Indtægter var saa store, at de nok kunde beskæres til Fordel for Kapellaniet, der da paa sin Side maatte adskilles fra Degneembedet, og dette da besættedes med en duelig Mand, som baade kunde tage sig af Skolen og Sungen. De Skoleholdere, der nu var i Pastoratet, var ikke for godt aflagt, men de arbejdede med Flid, og Ungdommens Kundskaber var ret tilfredsstillende. Kirken fandt Biskoppen i helt god Stand, ligeledes Kapellanboligen, mens Præstegaarden gjorde et forsømt Indtryk.

I Kolby var Andr. Kragh, tidligere i Nordby, blevet Præst i Aaret 1786. Biskoppen roser hans Prædiken og Katekisation og kalder Degnen og Skoleholderen Frederik Friis flittig og dygtig, ligesom han intet havde at udsætte paa Kirkens og Præstegaardens Tilstand.

⁸⁾ Aarh. Bispeark. Rev. 7—320, 110.

I Tranebjerg befandt Biskoppen sig særlig vel, hvortil sikkert ogsaa bidrog, at Sognepræsten *Joh. Fr. Henckel* (1781—1818), der var en formuende Mand, havde ombygget den gamle, forfaldne Præstegaard, der nu kunde fremtræde som ny, og genanlagt Haven. Janson siger iøvrigt om ham, at han er i Besiddelse af Indsigt og Lærdom, skønne Foredragsgaver og ædel Tænkemaade, og at han prædiker og katekiserer til Fornøjelse; Ungdommens Kundskaber er Bevis paa „denne Menigheds ønskede Oplysning“. Degnen, *Kokansky*, er gammel og ikke meget værd, men til Gengæld er der intet at udsætte paa Sognets 3 Skoleholdere, saa alt er i den bedst mulige Orden dér paa Stedet — ogsaa Kirkebygningen.

Kapellan *Poul Heegaard* havde siden 1792 bestyret Nordby Præstekald for sin Fader, *Stefan Heegaard* (1792—98), der med sine 68 Aar allerede var saa skrøbelig, at han vanskeligt kunde bestride det. Biskoppen syntes godt om den unge Præsts Prædiken og Katekisation, og da ogsaa Degnen var velskikket til sin Gerning, saa det ud til, at Menighedens Kundskaber vilde kunne øges ved Kapellanens Flid. Kirken var i skikkelig Stand, men Præstegaarden havde visse Mangler, hvad dog i nogen Grad kunde undskyldes ved, at Embedet var det daarligste paa Øen, og at *Stefan Heegaard* først i sin Alderdom (66 Aar gammel!) var kommet til det. Forhaabentlig vilde Sønnen, der mentes at skulle være hans Eftermand, foretage de fornødne Forbedringer. — *Poul Heegaard* fik ogsaa Kaldet. Han døde 1835.

Som Hygom og Hee kommer ogsaa Biskop Janson tilsidst med nogle Bemærkninger om Forholdene i Almindelighed paa Samsø. Landet er, skriver han, meget frugtbart og velbeboet, og der er god Græsgang og Agerland, men ikke megen Skov. Indbyggerne er velstaaende og nyder mange Fordele fra Grevskabets Ejeres Side, de er i det hele rettænkende, godt oplyste og har Lyst til Guds Ord, ligesom en vis Æresfølelse afholder dem fra mange af de Lyder og Uordener, der ellers kan findes blandt Almuen, og tilskynder dem til at vise og gøre godt i paakommende Tilfælde.

Den vellykkede Visitatsrejse fik dog et Efterspil, da Provst

Wellejus bagefter sendte Biskoppen en Regning paa 16 Rdl. for Skibslejlighed til og fra Øen, thi dette blev meget unaadigt optaget i Aarhus. Det var, skrev Janson tilbage, uhørt, at en Biskop selv skulde betale sine Embedsrejser, og 1780 havde Provst Evens da ogsaa gratis besørget Biskop Hee frem og tilbage. Nu havde han ladet Sagen gaa til Kancelliet, hvis Afgørelse han ventede, men til den var indløbet, frabad han sig yderligere Henvendelse om Sagen fra Wellejus. Hvad det drejede sig om for ham, var ikke Beløbet, det var Princippet, det her kom an paa — men maaske ønskede Samsø aldrig mere at se sin Biskop!⁹⁾

Det er som før antydet et Spørgsmaal, om Biskop Jansons milde Bedømmelse af Forholdene paa Samsø altid kan siges helt at have svaret til Virkeligheden. I Almindelighed har vi dog ikke Midler til at efterprøve den; kun paa et enkelt Omraade lader det sig gøre, nemlig med Hensyn til Kirkernes Tilstand, idet opbevarede Indberetninger om foretagne Synsforretninger giver Mulighed for at skønne om, hvordan det faktisk stod til med dem.

1774 melder Provst Evens, at alle Kirker paa Øen er i forsvarlig Stand saavel udvendig som indvendig ¹⁰⁾. Dette kan imidlertid ikke have passet, for 1789 ¹¹⁾ siger et Syn om Kirken i Tranebjerg, at den har været meget brøstfældig og nu er under Reparation, samt at den har faaet et nyt Sejrværk i Stedet for det gamle ubrugelige. Det er umuligt, at Bygningen kunde forfalde saa meget i Løbet af kun 15 Aar. At det om Besser, Onsbjerg og Kolby Kirker nu hedder, at de er i ret god Stand, tyder just heller ikke paa, at Forholdene har været, som de burde, hvad yderligere fremgaar af, at der 1798 omtales en Hovedreparation i Besser. Man har i det hele taget det Indtryk, at baade Provst Evens og Provst Wellejus — i Lighed med hvad der iøvrigt dengang var Tilfældet de fleste Steder i Landet — nærmest har ladet fem være lige og greb mindst muligt ind overfor Tiendeejerne, som derfor paa deres Side kun foretog de allernødtørftigste Udbedringer.

Hvor galt det i Virkeligheden stod til, kommer nøksom til Orde

⁹⁾ Samsø Provsteark: Indk. Breve 1794 (Landsark., Viborg).

¹⁰⁾ Aarh. Bispeark: Rev. 5—96, 1—10.

¹¹⁾ Aarh. Bispeark: Rev. 7—313, 12.

i de Kirkesyn, som Andr. Kragh, der blev Wellejus' Eftermand som Præst og Provst i Besser (1800—06), foretog¹²⁾, thi ved dem blev der ikke lagt Fingre imellem; maaske skyldtes dette ogsaa noget, at Regeringen nu var ved at forberede en skarpere Kurs mod de forsømmelige Tiendeejere, hvad særlig viste sig ved et 1802 udstedt Reskript, der i utvetydige Vendinger indskærper Overholdelsen af de gamle Bestemmelser, som ingen hidtil havde taget alvorligt.

Hvad den 1798 omtalte Hovedreparation i Besser er gaact ud paa, vides ikke, men at den ikke har været ført til Bunds og nærmest kun var et overfladisk Lapværk, ses af, at der 1800 krævedes en Udspækning af Kirkens Ydre mod Syd og Vest og 10 nye Tagsten oplagt. Indvendig var 16—20 Sten sunket i Nærheden af Alteret, Alterdugen var hullet, og der manglede Rygstød i Skrifte- og Degnestolen. Der var Hul i en Planke paa Prædikestolen, og der var ingen Jernkrog til at fastholde Himlen over den. 4 Stole var ubrugelige.

I Onsbjerg behøvedes 2 nye Alterduge, og Messeskjorten var i daarlig Forfatning. Der var løse Lister paa Prædikestolen, Gulvet var hullet, Vaabenhusloftet brøstfældig, Taarnet revnet paa Sydsiden og mange Sten itu, Stigen op til Klokkeren ubrugelig.

Tranebjerg: Omtrent alle Vinduer, Knæfald, Alterskranke og Gulv trængte til en Reparation, Døre manglede til nogle af Stolene, Prædikestolens Jernforbindelse med Muren var bortrustet, Taarntrappen delvis opslidt, Tallene paa Urskiven næsten ulæselige. Udvendig behøvede særlig Taarnet Kalkning og Udspækning.

I Nordby var en Del af Altertavlens „Zirater“ faldet ned, Alterdugen tildels raadden, ligesaa Messehaglen, der var helt faldet paa Forsiden. Stolene trængte til Istandsættelse, og Gulvet i dem var raadnet, saa man i nogle paa Mandssiden kunde komme ud for at staa i Vand og Jord. Vaabenhusloftet var skrøbeligt, og en af Murene stod for Fald. Kirkens Sydside var meget brøstfældig, det samme gjaldt det nederste Taarnloft; Kirkegaardsmuren var tildels væltet og kunde ikke holde Kreaturerne ude.

¹²⁾ Aarh. Bispeark: Rev. 7—313, 12.

Ikke stort bedre stod det til i Kolby. Her var to Bjælker ved Alteret revnet, 6 Stole skulde repareres, og Vinduerne efterses, idet nogle Ruder var itu og Blyet gammelt og mørt. Vaabenhusloftet var ogsaa her brøstfældigt, Taarnlemmene raadne og Kirkeuret delvis forfaldent. 20 Tagsten manglede.

Af Provst Kraghs skrappe Eftersyn fremgaar, at det modsat hans Formænd — og Biskoppen — laa ham paa Sinde at faa sine Kirker sat i virkelig forsvarlig Stand. I sine Bestræbelser herfor matte han imidlertid regne med Kirkeejeren, d. v. s. Grevskabet, der, som det vil ses, hidtil ikke havde vist nogen Interesse for Sagen og som andre Tiendebesiddere heller ikke mente sig videre forpligtet i saa Henseende, selv efter at Regeringens Reskript var fremkommet; udstedte Forordninger plejede man ikke at opfatte efter Bogstaven. I Besser var Reparationerne i 1803 slet ikke ført til Ende, i de andre saa at sige ikke paabegyndt, 1801 var der endnu flere Ruder ude i Kolby Kirke end før, saa det ikke var til at være i Kirken, naar det blæste. Det havde saaledes ikke hjulpet stort, naar Kragh underdanigst havde anmodet Kirkernes høje Patron, Grev Danneskjold-Samsøe, om gunstvelbehageligst at rette Manglerne¹³⁾, men lidt efter lidt blev Forholdene alligevel noget bedre, navnlig efter at Grevskabet som en Følge af den mod Tiendeejerne skærpede Kurs havde faaet et mere direkte Tilhold om at foretage de fornødne Udbedringer¹⁴⁾. 1808 erklæredes Kirkerne for at være i ret god Stand¹⁵⁾ — hvad dog vist stadig bør tages med betydeligt Forbehold.

Har Provst Kragh været utilfreds med Kirkernes Tilstand, synes han ikke at have været det med Forholdene i Menighederne. 1801 skriver han til Biskop Janson¹⁶⁾, at han paa sine Visitatser har fundet adskillige blandt Ungdommen, som har gjort ham god Rede for deres Kristendomskundskab, og at der er god Fremgang at spore i Skolerne. Hans Medbrødre, Præsterne, er alle gode Mænd, der røgter deres Embeder med Flid, og det samme gælder for Degnenes og Skoleholdernes Vedkommende.

¹³⁾ Provstens Kopibog 30/12 1800 (Landsark., Viborg).

¹⁴⁾ do. 15/3 1805.

¹⁵⁾ Aarh. Bispeark: Rev. 8—262. 1804—23.

¹⁶⁾ Aarh. Bispeark: Rev. 7—326, 55 ff.

Dette siger jo ikke ret meget, og da han de følgende Aar udtrykker sig i omtrent samme Vendinger, bliver man ikke klogere af det. Nogle Betænkninger, Præsterne har afgivet om visse dem forelagte Spørgsmaal, er derimod ikke uden Interesse til Oplysning om Gejstlighedens Syn paa Tidens Problemer.

I Anledning af, at Kancelliet ønskede Præsternes Udtalelse om, hvorvidt det burde overlades til dem selv frit at vælge den Tekst, de vilde prædike over, svarede Provsten for sit Vedkommende ja til Spørgsmaalet, da Tekst og Tale nu sjældent svarede til hinanden, og jo tydeligere en Præst kunde udtrykke sig, „des almennyttigere vil hans Foredrag blive“. Hans Kapellan, *Toksværd* (1797—1806), syntes ogsaa, Forslaget var godt, men foretrak dog, at der til hver Søndag forelaa 2—3 Perikoper til frit Valg, og at der skulde bekendtgøres for Menigheden, hvilken af dem der vilde blive brugt næste Gang, saa den i Forvejen kunde tænke over Ordene. *Henckel*, *Tranebjerg*, mente, at en saadan Nyordning maatte faa alle fornuftiges Bifald, *Heegaard*, *Nordby*, at det vilde hjælpe til en ret praktisk Materies Afhandling, og *Hammer*, *Kolby* (1800—16), at Præsternes Gavnelyst og Menighedens Moralitet fremmedes derved, ligesom han haabede, at der nu ikke var nogen saa ivrig Zelot (Fanatiker), at han vilde betage den redelige Sandhedselsker Frihed til at tænke og dømme, og selv vælge i Skriften. Det vilde ikke blive vanskeligt der at fastsætte andre til alle Pligters Opfyldelse opmuntrende Steder¹⁷).

Paa et Spørgsmaal fra Biskoppen, om hjemmedøbte Børn altid burde fremstilles i Kirken, svarede *Henckel*, at hvis den kirkelige Handling bortfaldt, vilde Daaben tabe den Virkning, som Stifteren og Kirken tiltænkte „det voksne Publikum (!)“, og saa vilde den af Almuen blive anset næsten som et Tryllemiddel og dermed give Overtroen, „denne Menneskehedens saa skadelige Pest“, ny Næring. *Heegaard* mente, at hvis Hensigten med de spæde Børns Daab er at bestemme dem for den kristne Religions Antagelse i den modnere Alder, hvorved Forældrene faar et Ansvar for deres Oplæring, bør Daaben eller dens Bekræftelse ske i Kirken for ikke at svække Ansvarsfølelsen hos dem. Vil nogen und-

¹⁷) Kopibog 17/1 1800.

skylde deres Uansvarlighed med den Fordom, at en vis mystisk Kraft har gjort Børnene til gode Mennesker, maa man dog ikke forbigaa den kirkelige Handling, da Forældrene ved den blev mindet om deres Forpligtelser, at Børnene blev det, de i Daaben bestemtes til at være, gode Kristne. At de skulde tage Skade paa Liv og Helbred ved at føres til Kirken, ansaa han for udelukket; skete det, var Grunden snarest, at de var svøbt og indpakket for meget.

Det er Rationalismens Tanker, der kommer til Orde gennem disse Svar, ikke mindst Henckels. Alligevel bør man være varsom med ud fra dem at fælde alt for afgjorte Domme om de paagældende Præsters aandelige Stade. De Udtryk, de anvender, er Tidens, men de behøver ikke derfor at betyde, at det, der om Søndagen lød i Kirkerne, alene var en Række moralske Formaninger. En saa positiv Mand som Biskop Balle kunde ogsaa ved given Lejlighed bruge beslægtede Vendinger. Men man tager næppe meget fejl ved at antage, at Talen om et Menneskes Pligter i Overensstemmelse med Lærebogens berømte 6. Kapitel har spillet en stor Rolle i Præsternes Forkyndelse.

Derfor har de utvivlsomt ogsaa været absolutte Tilhængere af Indførelsen af den nye evangelisk-kristelige Salmebog, der jo slog paa de samme Streng. I første Omgang lykkedes det dog ikke, og navnlig i Nordby satte Menigheden sig voldsomt til Modværge, idet de ældre under Gudstjenesten udvandrede til Vaabehuset og der sang af Kingos Salmebog, mens Præst og Degn og vel nogle andre benyttede den nye. Efter dette opgav Heegaard at faa den indført foreløbig, idet det skulde ske ved en frivillig Overenskomst, og det nu altsaa viste sig, at han ikke havde Beboernes Flertal med sig ¹⁸⁾.

Senere optraadte imidlertid Grev Danneskjold¹⁹⁾ som en udpræget Tilhænger af Salmebogen. Han ansaa den, skrev han i 1808 til Provsten, for nyttig og hensigtsmæssig, og han vilde gerne bi-

¹⁸⁾ Niels Blicher i „Iris og Hebe“ 1802.

¹⁹⁾ C. C. S. Danneskjold-Samsøe, boende paa Gisselfeldt, Amtmand over Præstø Amt 1808, skildres som en velmenende, skoleinteresseret Mand († 1823).

drage til, at den kom i Brug, da det maatte være enhver dansk Mands Pligt at gavne sine Medborgere. Han vilde derfor sende hver Præst 20 Eksemplarer af den, 10 til Skolen og 10 som Flidspræmier til de bedste Konfirmander i Sognet. Gammel Overtro vilde jo nok modarbejde Indførelsen i Kirkerne, og man vilde vel ogsaa krympe sig ved Udgiften til Anskaffelsen; han ønskede derfor at skænke 100 Eksemplarer — 20 til hvert Sogn — til de mest trængende, og vilde saa henstille, at Præsterne fik de mest ansete Gaardmænd til at tegne sig for nogle Stykker, og at de selv havde en Del at sælge ²⁰⁾. Hvad Resultatet af Grevens Aktion er blevet, ses ikke, men antagelig er den nye Salmebog efterhaanden blevet indført i Sognene.

de Underværker, Oplysningen kunde øve, nærede for Skolevæsenet, gav sig naturligvis ogsaa til Kende paa Samsø. Det er allerede nævnt, at Biskop Janson ønskede en Regulering af Kapellan- og Degneembedet i Besser ved indtrædende Præsteskitte, og dette billigede Regeringen, idet den dekreterede, at der ved Wellejus' Død af Kaldet skulde gives 100 Rdl. til Kapellanen i Stedet for som hidtil 40, men at der til Gengæld fra Degneembedet skulde ydes 60 Rdl. til Skolevæsenets Forbedring. Dette traadte i Kraft 1800.

Der var paa dette Tidspunkt 120 Børn mellem 5 og 12 Aar i Sognet. Skoleholderen, den 49-aarige Niels Jensen, var ikke Seminarist, men Provst Kragh gav ham til Skudsmaal, at han skrev skikkeligt og ikke var ubekvem til at lære Børnene den bogstavelige Kristendomskundskab, altsaa Lærebogen udenad. De havde ogsaa Bibelhistorie og blev undervist i Regning, Skrivning og Læsning. I Onsbjerg var der 80 Børn, men Skoleholder Jens Nielsen Bager, der heller ikke var Seminarist, kunde med sine 79 Aar vanskeligt udfylde sin Plads ²¹⁾.

Grevskabet havde, som tidligere nævnt, bygget en Skole i hvert af Sognene. For Tranebjergs Vedkommende laa den i Brundby, men da Skoleholderen, Fr. Friis, tillige var Degn og ikke mente

²⁰⁾ Provsteark: Indk. Breve 16/2 1808.

²¹⁾ Kopibog 22/7 1800.

at kunne passe begge Bestillinger tilfredsstillende, ikke mindst paa Grund af den lange Vej til Kirken, fik han Provstens og Præstens anbefaling til at antage en Substitut. 1806 var Børnetallet 85. I Kolby, hvor der var 120 Børn, fik Degnen, Andr. Rasmussen, ogsaa Tilladelse til at holde Hjælpelærer; det var en Bondekarl, som derfor fik 40 Rdl. aarlig (og vel ogsaa Opholdet). I Nordby var Antallet i 1812 90; der undervistes af den 68aarige Degn Joh. Georg Kielsen, som fraaadte samme Aar, da han ikke mente at kunne magte Forholdene længere.

Desuden havde Beboerne i Ørby, Tranebjerg, Pillemark, Maarup og Tandrup selv bygget Skoler; i Toftebjerg havde hidtil en Husmand givet Undervisning i sit Hjem, men da han 1811 døde, besluttede Folk efter Provstens Anmodning foreløbig i et lejet Lokale at holde en Lærer til deres Børn. De valgte dertil en stor Dreng paa 17 Aar (for 40 Rdl. og Kosten hos Bønderne), som Provsten og Kapellanen da søgte at give saa megen Ballast, at han var nogenlunde i Stand til at klare for sig i Religion, Skrivning, Regning og „Metoden“²²⁾.

1795 havde Biskop Janson i et Brev til Provst Wellejus bifaldet, at der blev antaget duelige Personer til at læse med Børnene i de afsides liggende Landsbyer²³⁾. Som man ser af foranstaaende, har det ikke altid været let at finde saadanne, og man tog saa til Takke med, hvad man kunde finde. 1812 var en Skoleholder i Mangel af bedres Havelse en til Kystartilleriet paa Øen for Tiden indkaldt Husmand; ellers var det mest Bønderkarle, der underviste; i Tranebjerg var han Krøbling og gik med to Stokke, men han regnede og skrev godt, siger Provst Flemmer, der ansaa ham for at være en af de bedste Lærere, han havde, selv om han ikke havde andre Kundskaber end dem, han havde erhvervet sig under sin Sygdom. Ingen af dem var — lige saa lidt som de ved Hovedskolerne ansatte — Seminarister, og ingen af dem havde faaet nogen videregaaende Uddannelse. Deres Kvalifikationer som Ungdomsopdragere har derfor i Reglen næppe været store, og Tampen har formodentlig spillet en ikke ringe Rolle ved Under-

²²⁾ Aarhus Stifts Aarbog. IX, S. 43 ff.

²³⁾ Ind. Breve 1795.

visningen. 1795 jog Beboerne i Pillemark deres Lærer bort, fordi han slog for meget, men herimod protesterede Grev Danneskjold, der mente, det var hans Sag at antage og afskedige, og derfor dekreterede, at han denne Gang skulde slippe med en Irettesættelse af Provsten. Men forbrød han sig oftere, vilde han blive afsat og tiltalt for Retten ²⁴).

Men hvorledes raade Bod paa disse Tilstande? Da Kancelliet 1801 gennem Stiftsøvrigheden lod forespørge om Muligheden for at indrette nye Seminarier omkring i Landet, og der blev indhentes Betænkninger om Sagen hos Præsterne, var Gejstligheden fra Samsø enig om, at som Forholdene var, kunde en saadan Læreanstalt ikke trives paa Øen.

Provst Kragh erklærede saaledes²⁵), at vel vilde et Seminarium som det af P. O. Boisen i Vesterborg paa Laaland oprettede kunne blive til megen Nytte, om der i hvert Stift var et saadant til Uddannelse af duelige Skolelærere, ved hvis omhyggelige Medvirken Folkelærerne (Præsterne) med Held kunde fremme gavnlig og fornuftig Oplysning i Menighederne, men Samsø havde for faa Indbyggere til at bære det, her var kun 5 privilegerede Skoler, og blandt Bønderne var kun de, der var uskikket til Landbrug, Søfart og Haandværk, interesseret i Lærergerningen. Desuden fandtes der hverken nogen Gartner eller en musikalsk Degn eller Skoleholder paa Øen, som kunde give Undervisning i Havebrug eller Sang og Musik. Men han syntes, det vilde være udmærket, om der paa et eventuelt Seminarium andetsteds i Stiftet ogsaa kunde blive givet Undervisning i Sømandsvidenskaberne, saa Lærerne sidenhen kunde befordre gavnlig Oplysning for Skibsfarten hos de Dreng, der skulde til Søs. Dermed vilde de bidrage til „det almindeliges“ Vel.

Men Provst Kraghs Eftermand, den ivrige Provst *Flemmer* (1807—16), saa anderledes paa det, og sammen med den under Krigen midlertidig konstituerede Amtmand *v. Schmidtzen* indgav han 1812 til Kancelliet Forslag om Oprettelse af et Seminarium paa Samsø, da dette var den eneste Maade, hvorved der kunne

²⁴) Ind. Breve 1795.

²⁵) Dateret 2/4 1802.

skaffes kvalificeret Lærerkraft til Øens Skoler, og han tilbød at afgive Lokaler til Undervisningen i sin egen Præstegaard i Besser. Grev Danneskjold støttede kraftigt Andragendet, som Kancelliet derefter anbefalede, og Kongen approberede d. 31. Dec. 1812.

Seminarieret i Besser eksisterede 1812—18. Dets Historie skal dog ikke skrives her, da det er gjort andetsteds; det maa være nok at bemærke, at dets Forbillede var det af Boisen i Vesterborg Præstegaard oprettede, og at dets Hovedhensigt fornemmelig var at give de Bondesønner, der besøgte det, en saadan Uddannelse, at de uden at fornægte deres Oprindelse blev skikket til at undervise i en Skole, samtidig med at de kunde vejlede baade Børnene og deres Standsfæller i praktiske Fag. Der begyndtes med 12 Elever, hvoraf 8 allerede var Skoleholdere paa Øen, men nu maatte gennemgaa et Kursus for at faa deres Kundskaber udvidet. Den ældste var 40 Aar. Dets Betydning var dog kun lokal, det fik aldrig nogen stor Tilslutning, og efter Flemmers Forflyttelse til Sjælland ophævedes det.²⁶⁾

De Aktstykker, som ovenstaaende Fremstilling bygger paa, giver desværre kun grumme lidt Oplysning om Menigmands aandelige Indstilling; det er Administrationen og de ydre Kirke- og Skoleforhold, de handler om, og kommer der gennem dem noget til Orde af personlig Art, er det Præsternes og ikke Bøndernes Meninger, vi lærer at kende, saa det kan ikke nægtes, at der kommer til at mangle noget i Billedet. Interessant er dog de tre Biskoppers samstemmende Ros af Befolkningen, som jo navnlig bygges paa Udtalelser af den stedlige Gejstlighed og derfor allerede indirekte fortæller om det gode Forhold, der i det 18. Aarhundrede maa have bestaaet mellem Præsterne og deres Menigheder. Man faar ogsaa Indtryk af at staa over for en baade velstaaende og velmenende Almue, der paa gammeldags Vis har sluttet op om Kirken og i det daglige levede et stiltfærdigt og ærbart Liv; at man i Almindelighed endte sine Sammenkomster allerede Kl. 10 om Aftenen, turde sammenlignet med Forholdene mange andre Steder være temmelig enestaende. Ogsaa

²⁶⁾ Aarh. St. Aarvog IX, S. 61 ff.

taler det til dens Fordel, at man ikke vilde nøjes med de af Grevskabet oprettede Skoler, men selv byggede flere; det viser baade, at Bønderne havde lyttet til de oplysningsvenlige Præsters Tale og var rede til personlig at gøre en Indsats for Sagen.

Noget særligt aandeligt Røre har der vistnok ikke været paa Øen. Af Biskop Hygoms Udtalelser lader der sig vel næppe udlede andet, end at nogle af Præsterne har udført et nidkært og af deres Menigheder paaskønnet Arbejde. Havde der været Vækkelser i pietistisk Forstand, vilde han utvivlsomt have udtrykt sig betydeligt stærkere, end Tilfældet nu er. At Folk i Nordby protesterede saa kraftigt mod Indførelsen af den evangelisk-kirkelige Salmebog, tør heller ikke tages som noget Tegn paa en særlig kristelig Udvikling som f. Eks. hos de stærke Jyder — i saa Fald vilde vi sikkert have hørt mere om det — men har snarere skyldtes en vis konservativ Uvilje mod at skulle opgive noget gammelt og tilvant, som man var levet sammen med og derfor kun nødvendig saa anderledes, ligesom det ogsaa er højst sandsynligt — skønt vi ved det ikke — at den iøjnefaldende Aktion, de satte i Gang, kan have været foranlediget af, at Præsten maaske har søgt at gennemtrumfe sin Vilje uden i Forvejen at have faaet Menighedens Samtykke.
